

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HANS H. ENGQVIST
SØNDERJYSKE BYER

SØNDERJYSKE BYER

VED

HANS H. ENGQVIST

Danmarks Herligheder redigeret af Aage Roussell

KØBENHAVN MCMLI - JUL. GJELLERUPS FORLAG

DANMARKS HERLIGHEDER

omfatter foreløbig følgende bind:

ELLEN ANDERSEN: SYDFYNS HERREGAARDE
GUDMUND BOESEN: NORDSJÆLLANDS SLOTTE
ANDERS BÆKSTED: JYLLANDS RUNESTENE
TOVE CLEMMENSEN: NORDFYNS HERREGAARDE
HANS H. ENGQVIST: KØBENHAVNSKE BORGERHUSE
HANS H. ENGQVIST: SØNDERJYSKE BYER
HANS LASSEN: DJURSLANDS HERREGAARDE
ERIK MOLTKE: VESTSJÆLLANDS KIRKER
TH. RAMSKOU: HIMMERLANDS OLDTIDSMINDER
H. STIESDAL: SYDSJÆLLANDS HERREGAARDE

Med engelsk tekst foreligger:

GUDMUND BOESEN: THE CASTLES OF NORTH ZEALAND

Desuden er under forberedelse:

OTTO NORN: BORNHOLMSKE BYER
C. G. SCHULTZ: BORNHOLMS KIRKER

Copyright by Jul. Gjellerups Forlag

INDLEDNING

De sønderjyske byer er et meget fængslende emne. Ikke blot har landseledens gamle byer et afgjort særpræg, men vi finder også i dette område flere nyere, kulturhistorisk interessante bydannelser, hvis bebyggelse er af en høj arkitektonisk kvalitet.

Middelalderbyerne præges alle den dag i dag af den i ældre tid næsten enerådende gavlhusbebyggelse. Dette fællestræk til trods har de dog hver især deres eget ansigt, hvilket vel fortrinsvis skyldes, at de enkelte byer har haft deres økonomiske opgangsperioder på forskellige tidspunkter.

For Haderslevs vedkommende er således de store, dybe bindingsværksgårde fra renæssancetiden fremherskende, mens de muntre og velproportionerede gavl- og langhusfacader fra 1700-årenes midte giver Aabenraa dens særlige væsen. Tønders borgerlige arkitektur er ikke i samme grad knyttet til en bestemt periode; her findes store, grundmurede renæssancegavlhuse, frodige barokportaler, nydelige rokoko- og Louis Seize-facader og en charmerende småhusbebyggelse med store karnapper fra første halvdel af forrige århundrede. I Sønderborg synes gavlhuse ikke at have været enerådende i samme grad som f. eks. i Tønder; i de gamle gader finder vi således gavl- og langhuse liggende side om side, selv hvor bebyggelsen går tilbage til tiden omkring 1600.

Hvad bystrukturen med de smalle, dybe grunde, der forudsætter en bebyggelse med gavlhuse, angår, knytter de fire nordslesvigske byer sig nær til byerne i Sydslesvig og en del af Holsten, idet de formentlig alle — mere eller mindre direkte — er anlagt med Lybæk som forbillede. (Iøvrigt trænger gavlhuset også ind i en del af kongerigets byer — især dem, der ligger ved Østersøen og Lille Bælt —; men bortset fra Ribe og Nakskov forbliver langhusbebyggelsen her det normale.)

Også de enkelte hustyper og deres arkitektoniske udformning i de forskellige stilperioder viser stor ensartethed — i alle tilfælde indenfor hele det slesvigske område; men her er det vanskeligere at udrede, hvad der skyldes påvirkning sydfra, og hvad der er udviklet indenfor landsdelen. Muligvis har det enrummede »dielehus«, som vi kender det fra Lybæk, i meget gammel tid været den almindelige hustype. Allerede omkring 1550-1600 synes der imidlertid for det slesvigske hus' vedkommende at foregå en klar opdeling, hvorved dielen kommer til at omfatte den ene halvdel, og stue og køkken den anden halvdel af huset, mens Lybæk-husets stueetage trods indbygning af forskellige kamre i dielen bevarer karakteren af ét stort rum.

Typisk for Slesvig er de smalle gavlhusgårde, hvis bygninger ligger bag hinanden aftagende i bredde indefter på grunden (findes bl. a. i Tønder, Flensborg og Husum i grundmur og i Haderslev i bindingsværk). Denne bebyggelsesmåde har iøvrigt været almindelig både i Nordtyskland og Hol-

land. På overgangen mellem gotik og renæssance skabes en ganske speciel gavlundsmykning med rækker af rundbueblændinger over hinanden (muligvis drejer det sig om frisisk indflydelse). De bedste repræsentanter for denne »stil« findes i Husum og Tønder.

Helt op til midten af 1800-årene gør denne påfaldende lighed mellem bebyggelsen i de forskellige slesvigske byer sig gældende. F. eks. er rokokotidens huse med de karakteristiske »øreliséner« så at sige ens i Slesvig, Haderslev, Augustenborg og Ærøskøbing. (Den sidstnævnte by hørte administrativt til hertugdømmerne indtil 1864). Den sønderjyske klassicisme, der bl. a. præger Tønders smågader så stærkt, kan spores ned gennem Slesvig og Holsten til de store byer Hamburg (Altona) og Bremen, hvor et engelsk indslag gjorde sig gældende i tiden omkring 1800.

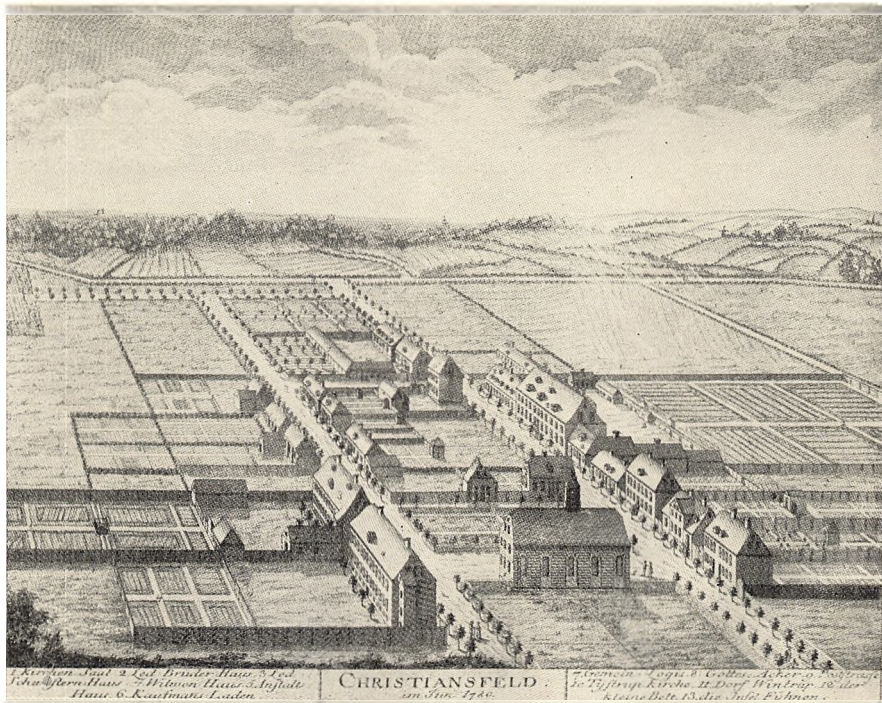
Af de yngre byer må Augustenborg, Graasten og Møgeltonder Slotsgade betragtes som slotsbyer, idet de fortrinsvis har været beboet af folk, der under en eller anden form var knyttet til det hertugelige hof eller den grevelige husholdning. Selvom en vis ensartethed præger husene inden for de enkelte byanlæg, er der dog næppe tale om en bevidst arkitektonisk planlægning, sådan som det kendes fra en del af de hofbyer, der anlagdes i tilknytning til europæiske fyrsteslotte.

CHRISTIANSFELD

Brødremenighedsbyen Christiansfeld mellem Kolding og Haderslev blev anlagt som en koloni af det af grev Zinzendorf stiftede trossamfund »De mähriske Brødre« eller »Herrnhuterne«, som de i almindelighed kaldtes efter moderbyen Herrnhut i Sachsen. Herrnhuterne er et kærlighedssamfund af flittige og nøjsomme »brødre« og »søstre«, for hvem et inderligt kirkeliv med streng kirketugt er det grundlæggende, hvorom deres tilværelse er bygget op.

I det daglige var såvel søstre som brødre beskæftiget i de mange håndværks- og fabriksvirksomheder, der overalt var knyttet til samfundets kolonier. Utvivlsomt er det frem for alt denne side af menighedens virke, der fik grev Struensee til at interessere Chr. VII for anlæggelsen af en koloni her i landet.

1771 køber menigheden Tyrstrupgård, på hvis jorder den ny by anlægges efter en enkel og klar plan med to lange parallelgader forbundet med kirkepladsen og enkelte korte tværgader. I april 1773 lægges grundstenen til de første fire bygninger: menighedshuset (hjørnet af Lindegade og Kirkeplads), præsteboligen og broder Prætorius' hus (i Lindegade over for kirkepladsen) samt logihuset (den senere gæstgivergård). Samme år beplantes gaderne og kirkepladsen med lindetræer, der — efter at de var vokset lidt til — blev studset i firkant. I hurtig følge rejses herefter byens huse. 1774 indvies det ældste brødrehus, 1775 tobaksspinderiet og cigarfabrikken, 1776 søstrehuset,

Prospekt 1780. I forgrunden Enkehuset, Søstrehuset og Kirkesalen

Stik i Nationalmuseet

1777 kirkesalen og det ny brødrehus, 1778 handelshuset Spielweg & Co., 1779 enkehuset o. s. v. Der opføres også i årenes løb en del familiehuse for de gifte brødre og søstre, ligesom der bliver oprettet en lang række virksomheder dels i selvstændige bygninger og dels i de store korbuse. Ydermere får byen en dreng- og en pige kostskole. 1784 havde Christiansfeld 45 ejendomme. 22 virksomheder og 3 forretninger beskæftigede menighedens medlemmer (bl. a. bageri, hattemageri, bryggeri, kandestøberi, kakkelovnsfabrik, låsefabrik, pottemageri, snedkeri og to urfabrikker), og byen var efterhånden blevet en meget farlig konkurrent til de nærliggende købstæder Kolding og Haderslev, frem for alt fordi kvaliteten af de ting, der fremstilledes, var så fremragende. Herom vidner bl. a. talemåden: »Det er gjort så godt, som var det lavet i Christiansfeld«.

1778 oprettes endvidere et fast brandkorps, hvis sprøjte skal have været et vidunder af teknisk snille. Og 1781 fik byen gadelygter, der var ophængt i smedede lygtearme med kædetræk. Endnu i første fjerdedel af 1800-årene bygges der livligt i byen. Så følger en stille tid, og efter 1864, da man mister oplandet mod nord, begynder det at gå tilbage for menigheden.

Set ude fra det åbne land ligner Christiansfeld ingen anden dansk by. De store, gulgrå korbuse med de vældige røde tegltage gør en stærk virkning, som de rejser sig af markernes grønne flader uden den gradvise overgang mellem land og by, der i alle tilfælde i vore dage karakteriserer al bymæssig

Enkehusets og Søstrehusets sidefløje set fra nordvest

H. H. Engqvist

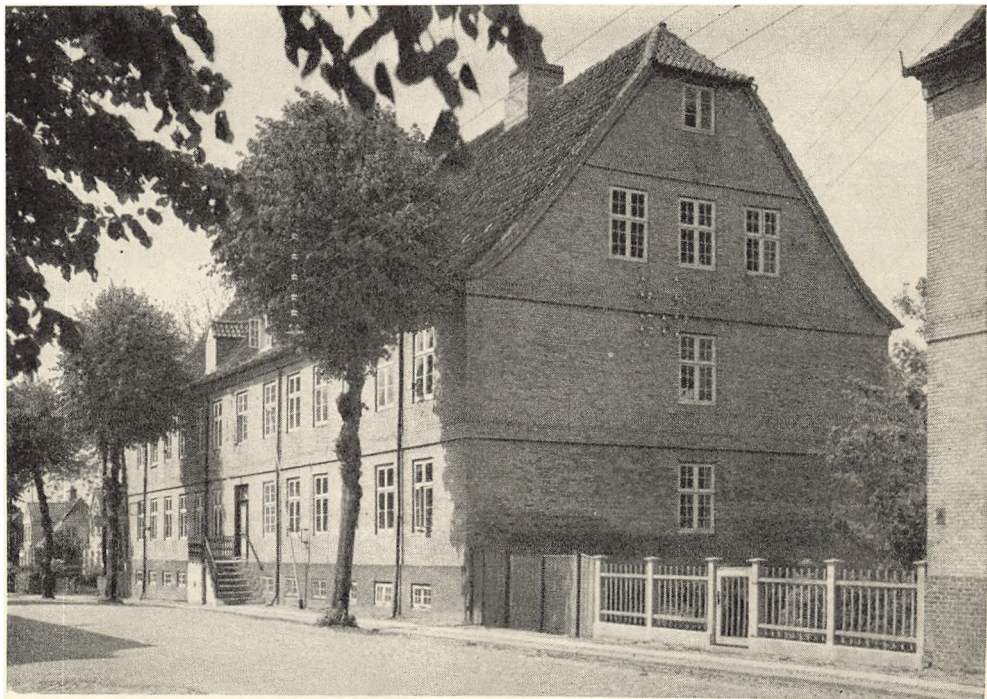
bebyggelse. Desværre ændres dette fine træk lidt efter lidt; thi også her skyder småhusene op omkring det gamle byanlæg. Endnu er det heldigvis muligt, hvis man går lidt ud af byen mod nordvest, at opleve dette mærkelige møde mellem de store, smukke huse og det bakkede landskab med sine mange levende hegn.

I de tre korhuskomplekser boede de ugifte brødre, de ugifte søstre og enkerne. Her var som nævnt også installeret en del af de virksomheder, der blev drevet af menighedens medlemmer. Til hvert af korhusene hørte en gårdsplads med en smuk springbrønd (bedst bevaret i brødrehusets gård) og en have med et lille fint lysthus. (Se stikket side 7).

I brødrehuset fandtes en sovesal for svendene og en for lærlingene. Her var også fælles dagligstuer, hvor brødrene kunne tilbringe en del af fritiden. Om aftenen blev der på »Drengestuen« og »Brødrestuen« givet undervisning i forskellige skolefag og i sprog, medicin og kirkehistorie (med henblik på brødrenes eventuelle udsendelse som missionærer). Iøvrigt dyrkede man også musik og sang. Til varetagelsen af den åndelige pleje var ansat en yngre gejstlig, der morgen og aften holdt andagt i husets korsal.

Søstrehuset er det bedst bevarede af korhusene. I sin ældste form omfattede det kun bygningen mod gaden (opført 1776); senere blev det udvidet med en østfløj (1784) og en vestfløj (1799), så det kom til at danne et trefløjet anlæg med en lav længe mod nord, hvorigennem en gang førte ud til haven.

Enkehusets fløj mod Nørregade (1779—80)

H. H. Engqvist

Det indre af søstrehuset er en stor oplevelse. Her hersker en fin og luftig stemning. Alt er enkelt og lyst, og aldeles upretentiøst—præget af en på en gang sober og yndefuld funktionalisme. Samtidig er udformningen af en sjælden høj kvalitet såvel i håndværksmæssig som kunstnerisk henseende. — Man bevæger sig ad brede, lyse gange med hvidskurede gulve og kalkede vægge, hvis lange flader brydes af de gråmalede to-fyldingsdøres regelmæssige rytme. Hist og her overraskes man af et fint Louis Seize-møbel fra menighedens eget snedkerværksted. Mest betagende er korsalen, der står helt i hvidt, møbleret med enkle, løse bænke og et såre beskedent prædikebord midt på den ene langvæg. På en forhøjning ved korsalens nordgavl står et nydeligt lille orgel, der — ligesom de morsomme hejsekroner med à la greque formede arme — stammer fra salens indretning i 1799. Set udefra er søstrehusets tre fløje så at sige ens. I det indre kan man derimod iagttage stilomslaget fra rokoko til Louis Seize i udformningen af alle enkeltheder.

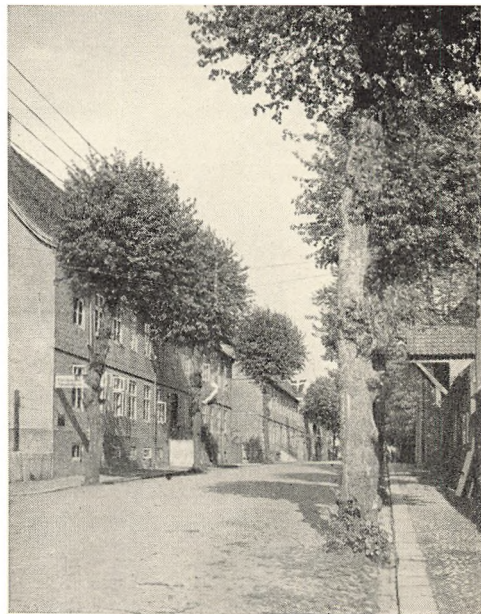
Billedet på side 11 viser *enkehuset* set fra sydøst. Bygningen mod gaden er opført 1779—80, mens en sidefløj mod vest føjedes til 1797—99. Den smukke, brede østgavl står uændret fra opførelsen med de oprindelige smårudede vinduer, af hvilke de midterste giver lys til midtergangen, der går på langs gennem huset fra gavl til gavl med værelser på begge sider.

Vi kan også på dette billede iagttage en række af de træk, der er karakteristiske for Christiansfeldts arkitektur. Først og fremmest anvendelsen af de

Lindegade set mod vest

H. H. Engqvist

Nørregade med Enkehuset og Søstrehuset

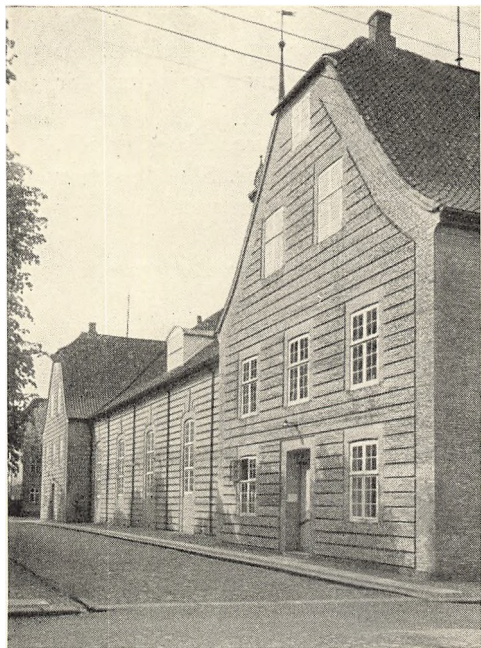
H. H. Engqvist

lysegule sten til murværket og mørkerøde, hårdtbrændte sten til soklerne. Typisk for de store huse er de flade murbånd i højde med bjækelagene, endvidere gavlenes gesimser langs tagfladen, der glider så mærkelig vagt ud forneden uden kontakt med langsidernes gesimser, og sidst men ikke mindst den pudsige lille halvvalm, der blot lige afskærer toppen af gavlen.

Den ældste del af *kirkesalen* (eller menighedssalen), omfattende den nuværende bygnings midtparti, opførtes 1776—77 med menighedens bygningsinspektør J. G. Arndt fra Niesky i Schlesien som arkitekt. 1795—96 føjedes de to korte fløje til den oprindelige bygnings gavle. Det temmelig uheldige spir, der i dag kroner tagrygningen, blev opsat i 1894, efter at det ældre spir var væltet i en orkan. Kvaderfugningen på siden mod kirkepladsen udgør den store, enkle bygnings eneste ydre dekoration. Dette motiv er anvendt på en ganske ejendommelig måde som en gennemgående façadestruktur, hvori der langs bygningsblokkenes hjørner og tagflader samt omkring vinduer og døre er udsparet smalle bræmmer i plan med kvaderfugernes bund, så der dannes ligesom negative liséner og indfatninger. (Side 15).

Kirkesalen fik i det store og hele sin nuværende form 1797. Det er et stort rektangulært rum, der er holdt helt i hvidt. På vestre langvæg er anbragt en forhøjning med faste bænke til menighedens foresatte. Her findes også det meget enkle prædikebord og præstens stol. Menigheden sidder på løse bænke vendt mod vest — kvinderne til venstre og mændene til højre.

Kirkesalen (1777 og 1796)

H. H. Engqvist

Præsteboligens Østgavl (1773)

H. H. Engqvist

Brødremenighedens kirkegård »Gudsageren« er meget stemningsfuld og højtidelig med brede, skyggefulde lindealléer, der er anlagt i korsform. De enkelte grave ligger side om side dækket med ganske ens stenplader, der alle vender indskriften mod solopgangen.

Billedet til højre viser et af de bedst bevarede familiehuse (*Lindegade 16*), der i det væsentlige gentager de store bygningers arkitektur. Skodderne og gadedøren er oprindelige (1794), mens vinduerne skyldes en modernisering formentlig foretaget i første halvdel af forrige århundrede. (Side 17).

Gadedøren til venstre er fra et andet familiehus (*Arndts hus, Lindegade 20*), der skal være opført 1784 af menighedens bygningsinspektør. (Side 17).

Ingen anden dansk by er så helstøbt og harmonisk som Christiansfeld, hvis fine og overordentlig velproportionerede arkitektur har en enhed og kvalitet, der er temmelig enestående her i landet. Disse forhold i forbindelse med husenes stærke særpræg tyder på, at vi står overfor en importeret arkitektur, der er udformet og lutret i de ældre herrnhuterkolonier. Træk som de karakteristiske små halvvalme og de høje, slanke kviste er helt udanske. Dette gælder også en del mere tekniske detaljer. Derimod er bygningsmaterialet — de gule sten — almindeligt i hele Østslavien; ligeledes bør det nævnes, at visse træk som *præsteboligens* lisédekoration (side 15) og gavlgesimsernes vage og uklare nedre afslutning genfindes i en række af landsdelens byer.

H. H. Engqvist

Gangdør i Arndts hus, Lindegade 20 (1784)

H. H. Engqvist

Familiehus, Lindegade 16 (1794)

HADERSLEV

På den nordre skråning af Haderslev fjord lå bondebyen Gammel Haderslev med sin kirke viet til S. Søren. Ribe landevej, der kom fra vest, dannede en af den lille byes gader, mens Koldingvejen nordfra synes at have fulgt dens østgrænse. De to veje forenedes ude på en bakkeknold i bunden af fjorden for sammen at forcere det brede udløb fra Dammen mod vest. Straks syd for skiltes de atter, idet Ribevejen tog retning mod færgestedet ved Aarøsund, mens Koldingvejen fortsatte videre mod Aabenraa.

På bakkeknolden, der var omflydt af vand på de tre sider og begrænset af en lavning mod nord, anlagdes købstaden Haderslev med de to landeveje som byens længdegående hovedgader. Det er karakteristisk for den anlagte by, at gaderne føres side om side gennem hele bylegemet, idet der mellem dem udspares arealer til torv og kirke.

Forlængst er bondeby og købstad vokset sammen til en helhed. Den meget lavtliggende gade Gravene minder dog stadig om den fordums adskillelse, ligesom bybankens form fornemmes meget stærkt, når man fra Gravene stiger op ad Nørregade forbi Vor Frues slanke kor, der mere gotisk i sin virkning end nogen anden dansk kirke rejser sig himmelhøjt over det skrånende gadeplan, og videre op til det firkantede torv, hvorfra Højgade og Lavgade atter falder stejlt ned mod Møllepladsen.

Torvets nordside med domkirken i baggrunden (omkr. 1840)

Litografi

Få danske byer domineres i den grad af sin kirke som Haderslev. Næsten overalt toner den frem over tagene, og set ude fra det åbne land spænder det lange skib sine rolige tagflader på tværs af bybanken, højt hævet over husenes urolige mylder.

Hvis det skulle fremhæves, hvad der især er karakteristisk for den ældre bebyggelse i Haderslev, måtte det være de store, dybe gavlhushårde, der frem for alt findes omkring Torvet og i Slotsgade. Ligeledes er det noget særligt for byen, at der er bevaret ualmindelig mange bindingsværksbygninger, hvoraf flere hører til de ældste i landet.

En hurtig rundtur gennem gaderne vil måske nok blive en skuffelse for de fleste; men giver man sig tid til at kigge ned ad de smalle slipper mellem husene og til hist og her at liste en port op og gå ind i gårdene, får man et stærkt indtryk af, at Haderslev omkring 1600 må have været en velhavende by, thi næsten overalt findes rester af bygninger fra denne tid, ikke sjældent grupperede langs de smalle gårdspladser til maleriske og helstøbte interiører.

En række dybe to-etages gavlhuse udgør den dag i dag hovedparten af Torvets bebyggelse. De allerfleste af disse er ganske vist moderniseret ud mod pladsen; men tagenes stejle rejsning, der giver torvevæggene den morsomme takkede silhouet, afslører deres alder. Et enkelt hus, *Torvet nr. 5*, (der ses til højre på hosstående fotografi) har dog — bortset fra stueetagen — sin oprindelige knægtbyggede gavl i behold. Nordsidens bindingsværk er endnu

Torvet 3 og 5

H. Matthiessen

bedre bevaret med dobbelte skråstivere i undertavlene og svejfede knægte under begge etagers fremspringende bjælker. (Se side 23). Bag det tykke pudslag på nabohuset *nr. 3* gemmer sig utvivlsomt resterne af endnu en knægtbygget bindingsværksgavl. Den morsomme forskydning mellem de to huses torvesider fortsætter den skrå Apotekergades aftrappede gadevæg.

Mellem Højgade og Lavgade, der udgår fra Torvets sydside, ligger to meget store gavlhuse, hvis bindingsværkssider mod den smalle gårdsplads og mod Højgade viser, at de tilhører tiden omkring 1600. På litografiet af Torvets nordside (side 19) ses to endnu eksisterende gavlhuse i den skikkelse de havde, før de senere års skæmmende ombygninger. *Nr. 7* (til venstre), hvis bindingsværk mod strædet til Kirkepladsen endnu i dag står ualmindelig smukt med konsolformede knægte og krydsende skråstivere (andreaskors) i undertavlene, har en grundmuret gavl mod Torvet, der at dømme efter den svungne kam må skyldes en ombygning foretaget omkring 1700-årenes midte. Gavlen eksisterer tilsyneladende stadigvæk — omend i en meget forringet skikkelse. Derimod er *nr. 9's* oprindelige torveside helt forsvundet. Som det ses på litografiet, har det været en aldeles storartet renæssancegavl med vandrette bånd, enkelte kamtakker prydet med kugler og morgenstjerne, og smedede bjælkeankre, af hvilke de over salsetagen er udformet som årstallet 1640.

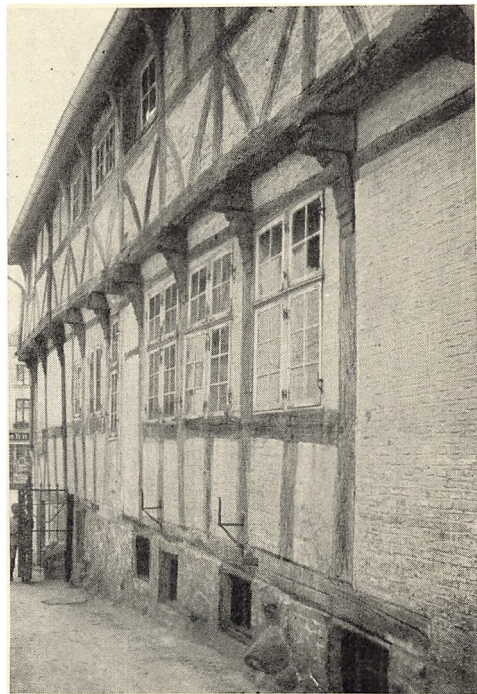
Af Slotsgades mange bindingsværksbygninger er det 10 fag dybe gavlhus *nr. 23* det mest interessante. Desværre er gadesiden ombygget i grundmur

H. Matthiessen

Slotsgade 23 (omkr. 1550—70)

H. Matthiessen

Torvet 5, langside mod slippe (omkr. 1625)

engang i 1800-årene; men til gengæld står begge langsider temmelig velbevaret. Østsiden, der vender ud mod tilkørslen til gården, er med sine konstruktive finesser og de nydelige, senmiddelalderlige udskæringer et smukt eksempel på dansk bindingsværk, som det var, da det omkring midten af det 16' århundrede stod på sit højeste. Læg f. eks. mærke til udformningen af øverste stokværks stolper, der fortsætter som et tyndt skæl ned foran fodtømmer (overgangsfod) og bjælkehoveder, hvorved de vigtige tømmer-samlinger på dette sted beskyttes mod indtrængende væde. Kravet om at dette skæl skulle være en del af selve stolpen forårsagede, at man måtte bortskære det overflødige træ ikke blot bag skællet men også på forsiden mellem dettes overkant og den fortykkelse øverst oppe, der danner basis for tagbjælkelagets slanke, svejfede knægte. (Side 23).

Bemærk også de kølbueformede udskæringer på overgangsfoden, de med huljern indridsede kryds på skællene og stolpernes vandrette, meget fint skårne perlestave, tovsnoninger, akantusborter m. m. Disse træk i forbindelse med anvendelsen af enkelte skråstivere i de nederste og dobbelte skråstivere i de øverste undertavl fortæller os, at det smukt forarbejdede hus må være blevet til i tiden omkring 1550—70. Fra gården nr. 21 kan man iøvrigt se husets bagside, der er ganske enkelt med lange stolper (højstolper) — gennemgående fra fodtømmeret over sylden til remmen under tagbjælkelaget.

Et meget helstøbt gårdinteriør åbenbarer sig, når man går ind gennem

Slotsgade 20, gårdinteriør (omkr. 1575 og 1625)

H. H. Engqvist

porten *Slotsgade 20*. Nærmest gaden ligger en to-etages vinkelbygning (formentlig et temmelig dybt gavlhus med et kort portfløj langs gaden). Op til gavlhusets baggavl følger et smallere firefagshus, hvis øverste stokværk krager et godt stykke ud over stueetagen. Alle gårdens bygninger er af bindingsværk. Det brede gavlhus har højstolper i begge langsider, og stammer — efter den enkle og strængt konstruktive udformning at dømme — fra den sidste del af 1500-årene. Med det smallere firefagshus er vi kommet et stykke længere frem i tiden. Man er begyndt at arbejde dekorativt med de fra først af rent konstruktive led; knægtene, der bærer det stærkt fremspringende øvre stokværk, er udskåret med mange forskellige detailformer, som var det møbel-snedkerarbejde, og skråstiverne er lagt dekorativt — enten krydsende, symmetrisk skråstillede eller parallelt skråstillede. (Side 25).

I enkelte af de dybe gårde fandtes helt op til vore dage side- og baghuse, i hvilke fagene mellem stolperne var lukkede med brede planker, der var skubbet ned i noter i stolpernes sider. Disse bulhuse repræsenterer en ældgammel byggeskik, der takket være Østjyllands store egeskove har holdt sig særlig længe i denne egn af landet.

Af byens grundmurede bygninger skal frem for alt nævnes den store, smukke *Amtmandsgård* i Gammel Haderslev (Ribe landevej), hvis lange, hvidkalkede rokokofaçade sammen med alléens store træer danner et både stemningsfuldt og fornemt exteriør. Som de fleste sønderjyske rokokobygning-

Amtmandsgården, Ribe Landevej (omkr. 1760—70)

H. Matthiessen

ger er amtmansgården rig på detaljer. Midtpartiet, der bærer en tresidet frontespice, prydes således af lange, glatte øreliséner, mens sidepartierne er udstyret med mere rustikt virkende kvaderliséner. Karakteristisk for landsdelens murstensarkitektur er de fladbuede vinduesstik af formsten, der som bryn springer frem foran façadeplanet. Gården skal være opført af amtmand Klingenberg sandsynligvis omkring 1760—70. (Side 27).

Haderslev hospital blev indstiftet af Hertug Hans i 1569. Fra denne tid hidrører den øst-vest gående længe, der blandt andet omfatter stiftelsens kirke, mens de to sidefløje mod nord og syd (langs gaden) vistnok skriver sig fra 1726. I kirkefløjens enkelt svungne gavl er indmuret et relief med det hertugelige våben og en indskriftsten til minde om grundlæggelsen. *Hospitalets annex*, der ses på billedet side 29, er et ualmindeligt fint og behersket hus fra 1787.

Da hertug Hans i 1544 gjorde Haderslev til hovedsædet i sit lille hertugdømme, oprandt en rig og lykkelig tid for byen. Hertugen lod opføre et nyt Haderslevhus, der kaldtes Hansborg. Det blev et stort og pragtfuldt, firfløjet anlæg med spir og tårne — et af de første virkelige renæssancebygværker i landet. Efter Hertug Hans' død benyttedes slottet med forkærlighed både af Frederik II og Christian IV, indtil det 1644 — knapt 100 år efter opførelsen — nedbrændte under fjendtlig besættelse. Hansborg er sidenhen forsvundet fra jordens overflade; men de mange bevarede borgerlige bygninger fra sidste

Hertug Hans' hospital, annexbygningen (1787)

H. Matthiessen

halvdel af 1500-årene og de første årtier af det følgende århundrede vidner endnu om, at det hertugelige og senere det kongelige hof — i forbindelse med de fredelige tider — skabte et velstående borgerskab, ligesom det er tydeligt, at arbejderne på Hansborg trak en dygtig håndværkerstab til byen.

Også fra årene efter 1800 findes flere gode huse, f. eks. Badstuegade nr. 16 fra 1821 med de to pudsige, symmetriske anbragte, halvrunde karnapper, og det ganske fine senempirehus *Naffet* 1, hvis sikkert udformede midtparti — med pilastre og trekantgavl over en kvaderfuget stueetage — som en gavlkvist skyder sig op i taget. På billedet af denne bygning side 31 (fotograferet 1909) ses byens trommeslager.

En lille gruppe bygninger omkring Møllepladsen opført af ensartede gule flensborgersten danner en ganske smuk helhed. Dominerende er det store tunge hjørnehus (Slotsvandmøllen) fra 1827; også flere af de andre bygninger præges af en simpelhed og alvor, der får én til at tænke på 1700-årenes velproportionerede militærarkitektur.

På hjørnet af Møllepladsen og Højgade boede P. Hiort Lorentzen, der »vedblev at tale dansk« i Stænderforsamlingen. I det hele taget træffer man overalt på minder om Haderslevs trofaste danskhed. I Gaaskærgade ligger »Harmoniens« røde bygning, i hvis sal »Vort Modersmaal er dejligt« lød for første gang, og ved S. Søren finder vi Laurids Skaus grav med indskriften »Godt Navn døer aldrig«.

Naffet 1 (omkr. 1840)

M. Mackeprang

AABENRAA

Langt borte fra alfarvej på en langstrakt bakkeø ved bunden af fjorden voksede købingen Aabenraa frem sandsynligvis i tiden mellem 1100 og 1200. I lighed med Haderslev og flere andre danske købstæder blev Aabenraa til side om side med en ældre bondeby, Opnør, der senere hen helt er forsvundet. Opnørå blev den ny bys navn efter åen, der på dette sted løb ud i fjorden.

Den første bydannelse, der sikkert er opstået som et fiskerleje, var ikke ret stor; med torv og havn, en kongsgård mod vest og en kirke — viet til S. Knud — (skal have ligget nord for Skibbrogade) omfattede den kun den sydlige del af bybanken, idet en dyb tværgrav beskyttede byens nordside.

Ved midten af 1200-årene opførtes en senromansk korskirke på bakkens top. Da kirkeområdet imidlertid var omgivet med volde og grave, er der næppe grund til at tro, at bebyggelsen allerede på dette tidspunkt har bredt sig nord for den oprindelige tværgrav. Omkring 1500 synes bybanken at være nogenlunde udbygget; i alle tilfælde blev Ramsherred — den nordlige del af hovedgaden, der falder ned mod Nørreport — bebygget ved denne tid.

Ude i de store engdrag syd for Aabenraa — kun få minutters gang fra byen — ligger Brundlund slot, der nu anvendes som amtmandsbolig. Det er opført i begyndelsen af 1400-årene af dronning Margrete, efter at hun havde ladet den ældre kongsgård inde i byen nedrive.

Slotsvandmøllen (1. halvdel af 1500 årene)

H. Matthiessen

Som slottet står idag, tørt og temmelig ucharmerende med tykke pudslag dækkende det gamle murværk, skyldes det hovedsagelig en ombygning udført 1805—07 af arkitekten C. F. Hansen. Hovedhuset rummer utvivlsomt betydelige rester fra middelalderen, mens de manglekantede tårne er kommet til i tiden omkring 1600.

Hvor Slotsgade svinger over åen lige før Brundlund, kommer man forbi den maleriske *Slotsvandmølle*, hvis tykke munkestensmure forråder, at den lille, stærke bygning med det store tagudhæng mod vejen går tilbage til middelalderen. En dobbeltbueblænding omkring en dør på sydsiden synes at vise, at opførelsestiden må søges i første del af 1500-årene. (Side 33).

Den lange, let svungne *Slotsgade* med gavlhusenes takkede kontur og de mange karnapper, der springer frem i fortovet, er uden tvivl den interessanteste og samtidig en af de mest maleriske gader i byen. Det er iøvrigt forbavsende, så meget denne lette krumning betyder for helhedsvirkningen; de forskellige huse ses i alle mulige forkortninger, der ustandselig ændrer sig, mens man går gennem gaden, ligesom udsynet stadig lukkes af nye bygninger.

Det er også morsomt, at vi i samme gade har huse af mange forskellige aldersklasser, thi herved bliver det muligt dels at foretage en direkte sammenligning mellem de skiftende stilperioders lokale udtryksform, og dels at følge byggemådens udvikling gennem mere end 150 år.

Slotsgades sydside

II. Matthiessen

Fra først af har alle husene sikkert været af bindingsværk; men efterhånden er de fleste af dem blevet ombygget i grundmur — i alle tilfælde mod gaden. Helt af bindingsværk er endnu det meget smalle to-etages hus *nr. 21*, der formentlig hidrører fra 1700-årenes første halvdel. (Det næstbageste gavlhus side 35). Også *nr. 11* er et rent bindingsværkshus; det har dog fået en grundmuret gavltrekanter allerede på et meget tidligt tidspunkt. Denne gavl og nabo-huset *nr. 13's* gavl repræsenterer den ældste grundmurede gavltype i byen, idet de efter alt at dømme går tilbage til sidste fjerdedel af 1600-årene. De svære, vandrette gesimsbånd, der deler trekanten op i fire dele, minder om renæssancetidens façadeopbygning, mens gesimserne langs tagfladerne hører hjemme i barokken. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at de vandrette bånd — hvad placeringen i højden angår — ganske nøje svarer til de vandrette tømmerstykker i 1600-årenes bindingsværksgavle. (Billedet til højre side 37). Noget yngre er *nr. 15's* gavl, der bærer årstallet 1713 i smedejernstal; bortset fra strømskiftetrekanterne, der lige anes under oliemalingen, er den helt uden dekorative led. (Det første hus side 35).

Den frodige byggeperiode i Aabenraa ligger omkring midten af århundredet, da skibsfarten, som var byens hovederhverv gennem lange tider, stod på sit højeste. Fra denne tid findes rundt i byens gader en række nydelige bygninger, der alle præges af overordentlig fint murerhåndværk, hvori anvendelsen af formsten i gesimser, portaler og vinduesstik spiller en stor rolle. Også

H. Matthiessen

Vestergade 5, gårdinteriør med bulhus

H. Matthiessen

Slotsgade 13 og 11 (omkr. 1680—1700)

Slotsgade har repræsentanter for denne yndefulde, lokalt prægede arkitektur. Således den grundmurede gavl på det to stokværk høje bindingsværkshus nr. 29 fra 1770 med fladbuede profilerede vinduesstik, der som bryn springer frem foran murplanet. Over den rundbuede døråbning med de nydelige rokokofløje findes en sandstenstavle omrammet med en dobbeltbue af profilsten. Disse fine tavler med årstal og initialer og indskrifter på tysk eller latin blev den store mode i anden halvdel af århundredet, idet de afløser de som tal og bogstaver udformede smedjernesankre. De almindelige, liljeformede ankre, der går tilbage til renæssancen, bevarer dog i Sønderjylland deres yndest helt op til tiden omkring 1800. Et pænt, to-etages langhus (eller tværhus som det kaldes på disse egne) fra 1767 med svungne vinduesbryn og en fin, muret portal findes på den anden side af gaden (nr. 14). Fra 1800-årene kan nævnes det meget enkle gavlhus nr. 17 med gesimser langs tagfladerne og et halvrundt vindue øverst i gavltrekanten (det andet hus side 35), samt to klassicistiske langhuse af røde sten — det ene med kvist over midten (nr. 31 og 33). Disse sidste viser, at det specielle sønderjyske præg nu helt er forsvundet til fordel for en mere almen stilpræget arkitektur.

De smalle, dybe grundes typiske bebyggelsesform kan også iagttages i Slotsgade. Vi ser her, hvordan gavlhuset mod gaden ligger med den ene side i skel, mens indkørslen til gården findes langs den anden langside. Op til forhusets baggavl bygger sig næsten altid en smallere sidelænge, og et stykke

Barkmollegade 10 (omkr. 1750)

H. Matthiessen

tilbage på grunden findes udhuset med stald, vognporte og magasinlofter. Som regel er denne bygning et tværhus i to etager, undertiden opført med brede egeplanker mellem stolperne (bulhus). På billedet side 37, fra *Vestergade nr. 5*, står vi ude på gaden og ser gennem indkørslen ned langs husene mod tværhuset for enden af gården (hvis øverste etage er bygget som bulhus). Forhusets tagprofil er her ført hen over det smallere sidehus, hvorved dette mod indkørslen får et mægtigt udhæng, der støttes af lange knægte.

Det på side 41 gengivne gavlhus *Storegade 2* måtte for et par år siden falde af hensyn til trafikken; det er dog meningen, at det senere skal genopføres i »Den gamle By« i Aarhus. Når man har medtaget det i denne lille bog, skyldes det, dels at huset var et af byens bedste fra denne periode, og dels at vi på grundlag af de iagttagelser, der blev gjort under nedtagningen, kan redegøre både for bygningshistorien og for den ældre indretning.

I sin ældste form var det et ti fag dybt bindingsværkshus med knægtbygget gavl mod *Storegade* — formentlig opført kort efter 1610, da en storbrand hærgede denne del af byen. I 1738 lod den daværende ejer — en glarmester Jacob Pedersen Wognsen — gavlen ombygge i grundmur med profilstensgesimser langs tagfladerne og over vinduerne og en nydelig muret portal ligeledes opført med rig anvendelse af formsten. Døren i denne portal bestod i den første tid af to halvfløje over hinanden; i 1790-erne blev denne gammel-dags dørform udskiftet med en dobbeltdør i Louis Seize-stil. I 1738 var de

Storegade 2 (grundmuret gavl 1738) H. H. Engqvist

Gildegade 5 (omkr. 1765) H. Matthiessen

nederste vinduer firrammede med mange små ruder; i deres seneste form stammede de fra midten af forrige århundrede.

I planen var de fem fag nærmest Storegade delt med et bindingsværks-skillerum parallelt med langsiderne. Til venstre for dette lå den store diele med indgang fra gaden og udgang til gården i det bageste fag. Dielen var håndværkerens værksted og den handlendes butik, og herfra blev varerne gennem en lem hejset op på loftet. Senere hen blev Storegadehusets diele delt op med bræddeskillerum i en gang (ud for gangdøren) og to smalle rum bag hinanden langs regnvandslippen mod den sydlige nabo. Det forreste af disse rum anvendtes som høkerbutik, idet der var en lem i bræddeskillerummet ud til gangen, hvorigennem man handlede.

Fra dielen (senere gangen) førte én dør ind til stuen, der lå ud mod Storegade, og en anden til køkkenet, der var placeret bag stuen. En stor skorsten stod nærmest dielen med sin bagvange mod stuen og det åbne ildsted mod køkkenet, hvorfra man kunne fyre i stuens bilæggerovn. Mellem stue og køkken lå ydermere en alkove, idet der mellem dennes gavlv og ildstedet lige var plads til en lille dør.

De bageste fem fag af huset synes omkring 1800 at være blevet indrettet til en eller to smålejligheder til udlejning. Før den tid har denne del af huset omfattet enten en sal eller måske nærmere bryggers og udhusrum, da der ikke var plads til andre bygninger på den lille grund.

Gildegade 15 (1752)

H. Matthiessen

Det korte brede gavlhus *Gildegade 5* stammer efter de fladbuede vinduesbryn at dømme fra tiden omkring 1765. Det er opført til fire familier, der havde hver sin forstue og stue, mens de tilsyneladende har været fælles om to køkkener. (Side 41).

Gildegade 15 er et pænt, lille langhus fra 1752 med to symmetriske karnapper, der virker som korte fremspringende sidefløje. De to gadedøre viser, at det er bygget til to familier (side 43). Også i Skibbrogade findes flere langhuse, af hvilke det to-etages dobbelthus nr. 3 og 5, der er opført henholdsvis 1737 og 1748, har et bredt fælles karnapparti af samme højde som husene. Det er iøvrigt tydeligt, at karnapperne på de ældre huse har karakteren af senere påbygninger, mens der for de huses vedkommende, der er opført efter 1740—50, synes at være en organisk samhørighed mellem hus og karnap. Det skal også nævnes, at karnapperne i Aabenraa er væsensforskellige fra f. eks. Tønders, thi mens disse sidste — ikke ulig store lygter — er helt af glas og træ, udgør Aabenraahusenes karnapper en grundmuret udvidelse af stuen med almindelige vinduer og brede murede piller, hvorpå skodderne har kunnet slås op om dagen. (Se side 35).

En pæn og morsom bygning er »Schwennessens Stiftelse«, *Sønderport 1*, fra midten af 1700-årene. Den lange længe med de for denne landsdel temmelig sjældne gavlkviste synes at indeholde fire små lejligheder, hvis stuer mod

Sønderport 1 (omkr. 1760)

H. Matthiessen

gaden har fået en vis karnapagtig karakter, derved at der er anbragt små kigvinduer ud til de dybe, bislaglignende nicher foran indgangsdørene.

Kun i kvistene har man fået plads til de yndede fladbuestik, der sikkert må opfattes som et lokalt udtryk for rokokostilen. Også indskriftpladerne i deres profilerede rammer (under kvistvinduerne) er som nævnt karakteristiske for denne periode. (Side 45).

Det på side 39 gengivne gavlkvisthus *Barkmøllestræde 10* viser os, hvor ubesværet man klarede det problem at lægge et hus i en stærkt faldende gade. Som det ses, har man i det store og hele ladet sokkel og gesims følge gadeplanet, mens gulvene og hermed vinduerne i husets to små lejligheder er forsat for hinanden.

Smukkest blandt byens rokokohuse er uden tvivl det to-etages langhus *Søndergade 20* fra 1765—70. Et helt lille palæ, hvis fine og yndefulde façade på grund af gadens krumning bliver ikke så lidt af den frontalvirkning til del, der er dens forudsætning. Til trods for at bygningen afgjort må betragtes som et lokalt arbejde, er der noget forbavsende sikkert og bevidst i façadekompositionen. Alene dette at arkitekten eller bygmesteren har formået at give den ikke særlig lange façade både udstrækning og størrelse ved at gøre vinduerne temmelig smalle, så der bliver plads til hele otte fag i længden, er virkelig bemærkelsesværdigt. Også den pompøse, ualmindelig velgjorte gadedør og de svungne bryn over vinduerne gør en storartet virkning. (Side 47).

Søndergade 20 (omkr. 1870)

H. Matthiessen

SØNDERBORG

Byen skylder slottet sit navn og muligvis også sin oprindelse. Borgen nævnes i 1200-årene, hvorimod der ikke kendes noget vidnesbyrd om byens eksistens før 1461, da dens privilegier konfirmeres af Christian I.

Byens borgere har gennem århundreder ernæret sig ved skibsfart og fiskeri, og ved handel med landbrugsprodukter fra det frodige Als.

Sønderborg slot er lagt på et fladt næs, hvorfra man har kunnet beherske sundet. Denne strategisk vigtige placering gjorde det eftertragtellesværdigt både for de danske konger og de holstenske grever, der da også middelalderen igennem skiftevis var herrer på borgen.

Mellem 1532 og 1549 sad Christian II fangen på Sønderborg. Salen i »det blå tårn« — det sydøstre hjørnetårn, der sidenhen er nedrevet — udgjorde kongens »celle«, idet han dog i det meste af sin fængselstid har haft flere værelser til sin rådighed.

Som Sønderborg slot står i dag — stort og dystert, dannende en virkningsfuld kontrast til det smilende sund — er det kun en afgang af sin fordums herlighed. Fra tegninger og billeder kender man det med tårne og spir, med svungne gavle og rækker af muntre småkviste, der har brudt de lange tagflader.

Sønderborg slot

Litografi

Efter de seneste undersøgelser at dømme omfattede borgen i den første del af 1500-årene en svær ringmur, mod hvis indersider forskellige bygninger var opført. Fra denne periode stammer bl. a. en nydelig, overhvælvet pillosal i vestfløjens stueetage. Ringmuren indgår i alt væsentligt i de nuværende bygningers ydermure; et enkelt sted er fundet rester af den vægtergang, der har gået under murkronen i alle tilfælde langs de tre sider. Efter midten af århundredet skabtes det firfløjede slot, der i hovedsagen stadig eksisterer.

Det brede hvidkalkede bindingsværkshus *Kirkegade nr. 8* er ikke blot set fra et malerisk synspunkt en værdifuld bygning, den giver samtidig et sjældent godt billede af den borgerlige byggeskik, som denne udfoldede sig udenfor byens hovedstrøg i slutningen af Christian IV's regeringstid.

Den knægtbårne gavl, hvis øverste trekant — over hanebåndet — er lukket med en sorttjæret fjæleklædning, de brede vindskeder og den lille dør til tagrummet er alle karakteristiske træk, der de allerfleste steder er forsvundet ved senere moderniseringer. Også karnappen kan muligvis hidrøre fra bygningens opførelse, idet denne yndede udvidelse af husets stue vandt indpas i løbet af 1600-årene. Derimod skyldes hvidkalkningen over stolper og tavl temmelig sikkert tiden omkring 1800; oprindelig har bindingsværket uden tvivl været strøget med rødt, og tavlene har stået rødkalkede med hvidt optrukne fuger. Over begge gavlens døre findes udskårne dørtræer, af hvilke det ene fortæller os, at det pæne lille hus er opført 1643. (Side 53).

H. Matthiessen

Kirkegade 8 (1643)

H. H. Engqvist

Søndergade 16 (midten af 1700-årene)

De to nu sammenhørende småhuse *Søndergade 16* repræsenterer på en udmærket måde 1700-årenes borgerlige bygningskultur. Det forreste med den morsomme karnap er et typisk — og forøvrigt meget velbevaret — gavlhus, hvis indretning tydeligt giver sig til kende i gadesidens opdeling. Bag karnappen ligger således husets stue (og bag denne køkkenet), mens døren og det smalle vindue fører ind til den dybe gennemgående forstue, hvorfra der er udgang til gården.

Det bagvedliggende langhus, hvis kvist med de nydelige pilastre og den dekorerede trekantgavl er et lille arkitektonisk mesterværk, viser, at de to væsensforskellige hustyper kan findes side om side. (Side 53).

Perlegade 51 er et 13 fag dybt gavlhus af bindingsværk — formentlig fra midten af 1600-årene — der giver et indtryk af, hvor stærkt man udnyttede de dybe smalle grunde langs byens hovedgade. Da ejendommen ikke — som det f. eks. er tilfældet i Tønder — går helt igennem til en baggade, må tilkørslen til gården foregå fra *Perlegade*.

Den forreste del af huset har uden tvivl indeholdt gårdens beboelse — muligvis med en bod eller et kontor — mens de bageste fag efter hejsekvisten at dømme blev anvendt som magasin.

De konsolformede knægte, der støtter såvel det fremkragede øverste stokværk som tagbjælkelaget, er karakteristiske for den senere del af renæssancen.

Perlegade 51 (omkr. 1625—50)

H. Matthiessen

Perlegade 58 (omkr. 1770)

H. Matthiessen

Det store monumentale borgerhus *Perlegade 58* er på mange måder så forskelligt fra sin »genbo« som tænkes kan. Mens nr. 51 således er traditionelt og samtidig udformet i overensstemmelse med de krav, man dengang stillede til bygningens anvendelse, har nr. 58 frem for alt skullet virke stort og »palæagtigt«. Det har ambitioner, og blev sikkert — i alle tilfælde af bygherren — anset for at være moderne. Uden at genere den gode borger, der omkring 1770—80 lod dette solide hus opføre, kan man afsløre, at det dengang ikke var så »up to date«, som han formentlig har troet. Midtpartiet med de lange pilastre, der bærer den store fronton, hvis trekantfelt er dekoreret med en rund og to tresidede fremspringende murflader, knytter sig således meget nær til den klassiske barok, som den udformedes i Holland omkring 1650, mens sidepartierne med deres kvaderliséner tilhører en noget senere periode. Sandsynligvis er de to motiver kommet til Sønderborg over Hamborg, der i flere århundreder var den store formidler af borgerlig bygningskunst.

Iøvrigt er *Perlegade 58* en arkitektonisk sjældenhed, idet midtpartiet har et lige antal fag, hvilket medfører at døren ikke kan komme til at sidde i midten. Men ikke nok med det, man har yderligere gjort dørfaget bredere end de øvrige fag — en noget letfærdig omgang med den strenge klassiske arkitektur må man vist sige. (Side 53).

Den smalle, bugtende *Havbogade* med de mange hvidkalkede huse, hvoraf nogle springer frem i gaden, og andre trækker sig tilbage, så der opstår hygge-

Havbogade (Nr. 55 til højre)

H. H. Engqvist

Havbogade (Nr. 47—49 til venstre) H. Matthiessen

lige småpladser, er et af de mest idylliske stræder i landet. Man glæder sig over bygningernes storartede materialevirkning: de kalkede murflader, der danner en raffineret kontrast til syldstenenes glasuragtige tjærelag og fjælgavlens lodrette struktur.

Navnet antyder, at gaden ligger nede ved sundet, og samtidig, at de mange småhuse fortrinsvis har været beboet af fiskere og småskippere. Iøvrigt er det, ligesom det kan ses på husene. Hele miljøet virker så menneskeligt, og man fornemmer, at søens folk rigtigt har kunnet hygge sig i de mange krinkelkroge og i de pyntelige småhaver bag husene.

Desværre fik gaden sit dødsstød, da broen efter genforeningen førtes hen over husenes tage. Den blev herved deklasseret, og store partier virker i dag temmelig forfaldne. Der er dog ingen tvivl om, at den del af gaden, der ligger nord for broen, endnu kan reddes, hvis man fra ansvarlig side vil interessere sig for det.

Iøvrigt er det ikke blot det maleriske gadeinteriør, man bør fæstne sig ved; der findes ikke helt få bygninger, der i sig selv er både gode og interessante. Som eksempel kan nævnes et knægtbygget gavlhus af renæssancekarakter (*nr. 55*) og det lille morsomme kvisthus *nr. 47—49*, begge lige ved den lille plads nordligst i den ældre del af gaden. (Side 55. Nr. 55 ses i højre side på billedet til venstre, nr. 47, 49 til venstre på det højre billede).

Havbogades nordligste del, senempirehuse

H. Mattbiessen

Vi kender alle de hyggelige smågader i Kongeriets købstæder med deres tre- og firefags empirehuse, der er så lave, at man mange steder kan nå tagrenden uden at bruge stige. Den nordligste og yngste del af Havbogade danner det sønderjyske modstykke til disse gader. Den virker ganske vist med sine gavlhuse, der er adskilt af smalle tagdrypslipper, mere urolig end langhusebebyggelsernes sammenhængende façaderækker; men husenes ensartethed og det stilfærdige og pyntelige er et fællespræg. (Side 57).

Den skrå *Æblegade*, der forbinder de for hinanden forskudte Mariegade og Bjærgegade, og de vinkelret på disse gående tværgader, der også ligger forskudt for hinanden, danner et ejendommeligt og meget morsomt bybillede. Gadens vinkelknækkede forløb skyldes, at skellene og hermed façaderne i *Æblegade* følger kvarterets øvrige udstykning, der fortrinsvis retter sig efter Bjærgegade og Mariegade. (Hvis vi skal være helt korrekte, er det sikkert hovedgaden *Perlegade*, der har været den bestemmende, idet dens grunde var gennemgående i alle tilfælde til *Mariegade*.)

De enkelte huse, der for de flestes vedkommende præges af en småborgerlig senempirestil, er i sig selv ikke særlig værdifulde, derimod er gadens helhed interessant — og ganske malerisk — og den repræsenterer en gadeform, der en gang har været temmelig almindelig her i landet, men som efterhånden — grundet på velmenende kommunalfolks trang til at regulere og udligne alt uregelmæssigt — næsten kun kendes fra ældre billeder.

Æblegade

H. Matthiessen

AUGUSTENBORG

1651 sløjfede hertug Ernst Günther landsbyen Stavnsbøl for på dens grund at anlægge en gård, som han opkaldte efter sin gemalinde Augusta af Glücksborg. Den nuværende trefløjede hovedbygning, der opførtes 1770—76 af hertug Christian Frederik som afløsning for den oprindelige bindingsværksgård, er et stort, enkelt bygværk, hvis gårdsider på rokokomanér prydes med rammelisener. De pudsede murflader er hvidkalkede mod parken, mens gårdsiderne står med hvide lister og gule blændinger.

I den nordre sidefløj findes det smukke slotskapel, der går gennem to etager med et omløbende galleri båret af toscanske søjler. På den ene kortside er altret, prædikestolen og orglet anbragt over hinanden — sammenkomponeret til en pragtfuld, stærkt bevæget helhed. Den modstående kortside optages af hertugstolen.

Endnu mens det gamle bindingsværksslot eksisterede, opførtes en ny *staldgård*, hvis lave bygninger kom til at danne et meget smukt trelænget anlæg. Til ydermurene har man anvendt en dejlig rødgylden mursten, og de fintprofilerede enkeltheder er udformet med megen sikkerhed og samtidig et vist lune, hvad der virker umiddelbart charmerende. I det hele taget er staldgårdens arkitektur åndfuld og djærv i modsætning til den vældige hovedbygning, der forekommer noget tør.

Augustenborg slot, port i staldgårdens nordfløj H. H. Engqvist

Staldgårdens sydlænge — den tidligere herskabshestestald — er opført 1733, mens nordlængen, der bl. a. var indrettet til ridehus, først kom til 1764. De to bygninger er imidlertid ganske ens med nydelige gavlkvistformede port-huse i den tværgående midtakse. I østfløjen, der forhen rummede hertugens vognremise, findes slottets hovedport — udformet som et spirprydet tårn, der hæver sig over den lave længes tag understregende anlæggets hovedakse.

Nord for slottet opførtes omkring 1800 en pæn, to-etages kavalerybygning, hvis proportionering tillige med det særprægede indgangsparti minder påfaldende meget om C. F. Hansens arkitektur.

I parkens nordre udkant ligger det såkaldte »Palæ«, der blev bygget som enkesæde omkring 1780. Helt imponerende virker det tilbageliggende midtparti med de lange joniske søjler. Især set fra parken — omrammet af store træer — er det et ganske charmerende hus; den arkitektoniske kvalitet står dog ikke på højde med den nogenlunde samtidige kavalerybygning. (Side 63).

Til det store hof var i dettes glansperiode knyttet en mængde mennesker, hvoraf de fleste synes at have bosat sig langs Storegade. Denne bebyggelse, der fortrinsvis består af en-etages huse med muret kvist over midten, danner en ganske fin helhed, som får én til at tænke på udlandets anlagte hofbyer. Bestemte regler for opførelsen har der dog næppe været, dertil er de enkelte huse trods alt for forskellige. Sandsynligvis skyldes ensartetheden

»Palætet«. Enkesæde opført omkr. 1780

H. Matthiessen

snarere at husene er nogenlunde samtidige, og at det vel for en stor del har været de samme håndværkere, der opførte dem. Det kan dog også meget vel tænkes, at man fra højeste sted har ytret ønske om, at et af de huse, der var bygget på hertugens foranledning, skulle danne forbillede for de øvrige.

Af de bygninger, hertugen efter alt at dømme har ladet opføre, kan nævnes *slotspræstens hus på Palævej* (1776), postholderens hus Storegade 23 (omkring 1776) samt skolen fra 1780. De to første, der er ualmindelig velbevarede, bærer præg af en særegen romantisk rokokostil, hvis mest karakteristiske træk — bortset fra den murede kvist — er de enrammede smårudede vinduer med dobbeltsvunget overkarm. Man lægger også mærke til de smukke udskårne dobbelte gangdøre. Der er virkelig en sjælden ynde og finhed over disse huse, som slet ikke er til at stå for. (Side 65).

Slotspræstens hus, Palævej (1776)

H. Matthiessen

GRAASTEN

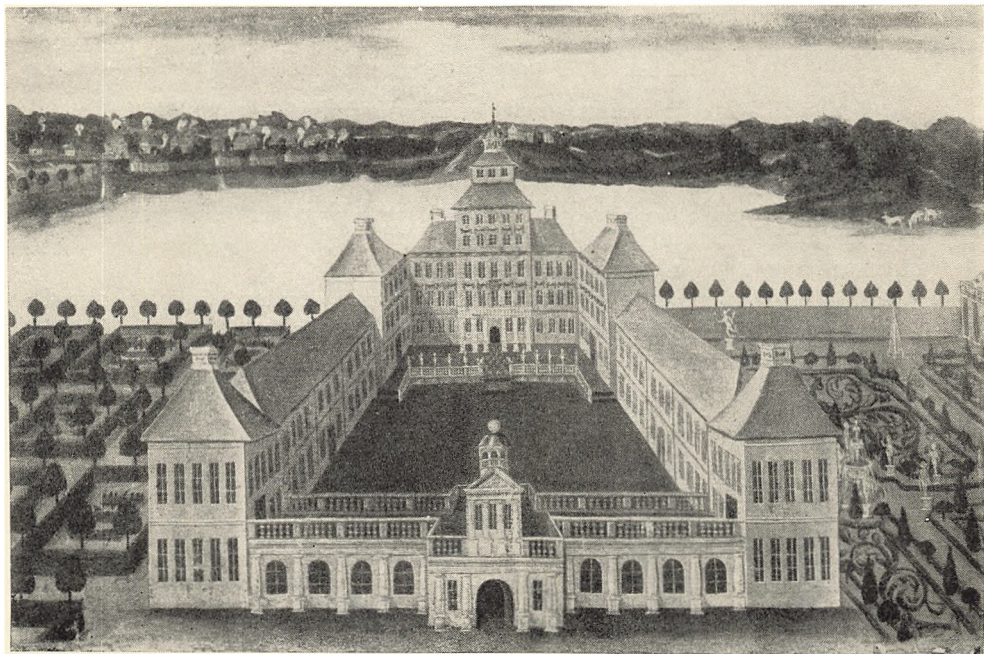
Graasten slot, der nu er sommerbolig for kong Frederik og dronning Ingrid, opførtes i tiden omkring 1700 af statholderen i hertugdømmerne, grev Christian Frederik Ahlefeldt den yngre.

I sin daværende skikkelse var det en af landets største og smukkeste gårde, hvis hoveddisposition fulgte franske forbilleder, mens de enkelte bygningers arkitektur var præget af hollandsk klassisk barok.

Ved en brand i 1757 blev store dele af anlægget ødelagt. Heldigvis skånedes nordre sidefløj med slotskapellet, der stadigvæk står som et af de smukkeste barokke interiører i landet. Efter branden blev søndre sidefløj genopbygget, mens hovedbygningen helt forsvandt, idet de to fløje blev forbundet med en lav en-etages bygning. I 1842 blev der her i anlæggets gamle hovedakse opført en spirprydet pavillon.

Begyndelsen til Gråsten by var nogle småhuse, der beboedes af slottets tjenere. Efterhånden bosatte en del håndværkere sig på stedet, og omkring 1780 havde byen (flækken) 30 huse. På det gamle maleri, der er gengivet på modstående side, ses byen i baggrunden.

Graasten slot med byen i baggrunden. Udsnit af maleri fra 18. århundrede

Nationalmuseet

TØNDER

Tønder skal — hvor mærkeligt det end lyder i dag — være opstået som en havneby. I ældgammel tid var der havn ved Møgeltønder (Store Tønder); men denne blev efterhånden lukket ved slikaflejringen, og en ny bydannelse fandt sted 5 km længere mod øst, hvor Vidåens vande til stadighed holdt en sejlrende klar. Denne ny by, der fik købstadsprivilegier 1243, blev helt op til tiden omkring 1400 kaldt Lille Tønder.

Hertug Abel, der gerne ville stå sig godt med den mægtige Hansestad Lybæk, gav Tønder lybsk købstadsret. Dette datterforhold antydes også i byvåbnet, der bærer et skib i lighed med Lybæks våben. Tønders meget karakteristiske bystruktur med den fra gammel tid næsten enerådende gavlhusbebyggelse på de dybe gennemgående grunde viser ligeledes hen til nordtyske forhold.

Især i 1500- og 1600-årene var den søværts handel på Holland byens hovederhverv. Der udførtes stude og landbrugsprodukter, og skibene hjembragte bygningsmaterialer, møbler, kolonialvarer, klæde o. m. a. De hollandske fliser, der endnu findes på væggene i mange vestslesvigske huse, er et minde om denne trafik. I løbet af 1700-årene bliver kniplingsindustrien og handlen med kniplinger den dominerende beskæftigelse.

Uldgade set fra vest

H. Matthiessen

Sydvest for byen — helt omflydt af vand — lå Tønderhus, en meget stærk borg, der hele middelalderen igennem — og for så vidt også i renæssancen — spillede en stor rolle i de stadige stridigheder mellem konger, hertuger og grever. Omkring 1750 blev det store bygningskompleks revet ned til grunden med undtagelse af et porthus, hvoraf der findes betydelige rester i den nuværende museumsbygning.

På Tønderhus sad den hertugelige lensmand, og senere hen var slottet bolig for amtmanden. I 1768 blev den endnu eksisterende *amtmandsbolig* opført i slottets have — et nydeligt palæ med smukke interiører, hvortil arkitekterne J. G. Rosenberg og N. H. Jardins navne er knyttet, uden det dog er muligt nøjere at afgøre, hvilken indflydelse de to store kunstnere har haft på bygningens udformning og udstyr. (Side 71).

Næst efter kirken, hvis smukke, spånklædte spir som et vartegn ses langt ud over det flade land, er det store, gråkalkede *gavlhus på Torvet* Tønders ældste bygning. Enkelte forskere har hævdet, at det markante hus skulle være opført af den sidste katolske præst i byen — en hr. Severin — i årene lige efter Østergades brand 1517. Denne formodning er muligvis rigtig, selv om man nok umiddelbart vil være tilbøjelig til at sætte opførelsetiden noget nærmere århundredets midte. (Side 73).

Den tanke er fremsat, at det gamle hus en overgang skulle have været et kalandhus, d. v. s. forsamlingshus for en fornem og from gildesammenslut-

Amtmandsboligen (1768)

ning. Hertil er kun at sige, at bygningen i plan og udformning ikke adskiller sig væsentlig fra tidens almindelige borgerhuse — bortset fra at den selvfølgelig har været større og mere storartet udsmykket end de fleste af disse.

Såvel i det ydre som i det indre er bevaret træk, der fortæller om husets oprindelige udseende. Både mod Torvet og Østergade findes således høje blændinger afsluttet foroven med to eller flere rundbuer — alt efter bredden. Det er tydeligt, at denne blændingsdekoration i ældre tid må have været langt mere dominerende, end det er tilfældet i dag. Bl. a. kan det ses, at siden mod Torvet har haft en tredie blænding på det sted, hvor karnappen formentlig en gang i 1700-årene blev brudt gennem de tykke mure. Også den høje, glatte overgavl må skyldes senere tiders ændringer. At dømme efter en nær beslægtet bygning i Husum i Sydslesvig har denne sikkert fra først af været udsmykket med rækker af dobbeltbueblændinger, der var anbragt i etager over hinanden — adskilt med vandrette profilbånd (svarende til det endnu eksisterende over de høje blændingers rundbuer). Gavlkammen har utvivlsomt været kamtakket med en tak i højden ud for hver blændingsrække. De endnu bevarede blændingers false er udstyret med et rundstafprofil, der et enkelt sted er udformet som tovsnoning. De oprindelige vinduer, der var fladbuede, har ud mod Torvet haft temmelig store dimensioner.

Man må ikke forsømme også at se lidt nøjere på husets indre, der er meget malerisk og samtidig giver et sjældent godt indtryk af, hvordan et stort gavl-

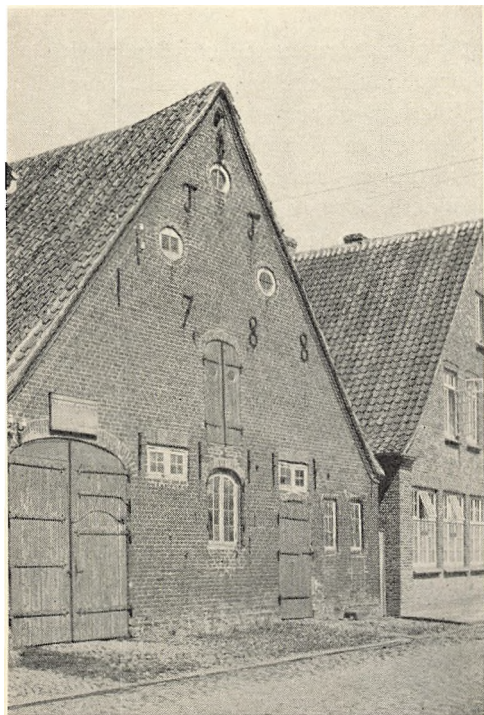
Torvet 11 (omkr. 1550)

H. H. Engqvist

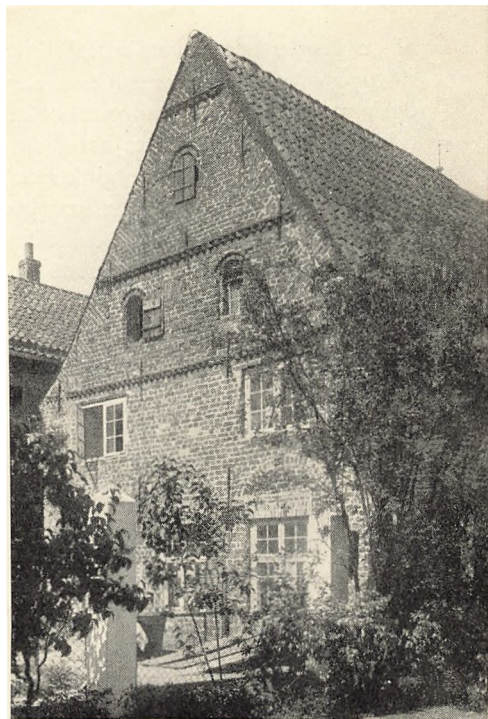
hus har været indrettet i ældre tid. Fra Torvet træder man lige ind i den meget højloftede diele (»deel«), hvor en fin 1600-talstrappe fører til et galleri, der giver adgang til de lave rum ud for den øvre del af dielen. Til højre findes døren til husets stue, der nu er slået sammen med det bagvedliggende køkken til ét langt rum, idet det åbne ildsted dog er bibeholdt på sin gamle plads. Indtil 1949 dannede en alkove adskillelsen mellem stuen og køkkenet. I dielen ses flere kalkmalerier fra forskellige perioder, bl. a. nogle flot malte draperier på nordvæggen helt oppe under loftet, der stammer fra et »hængekammer«, som må være blevet indrettet i tiden omkring 1600.

Tønder er en spændende by at gå på opdagelse i. Thi ikke blot rummer side- og baggader mange maleriske grupper af småhuse; men også bebyggelsen på begge sider af den lange, svagt krummede hovedgade har — til trods for at de fleste façader bærer præg af det sidste århundredes skiftende moder — endnu bevaret forbavsende meget af sin oprindelige struktur. Og vover man sig ind i gårdene bliver det én klart, at Tønder ejer flere store grundmurede bygninger fra 1600-årene end nogen anden dansk by — måske lige undtaget Helsingør.

Et af de bedst bevarede af disse renæssancehuse er *Østergade 13*, hvis tunge, kraftigt svungne gavl med årstallet 1668 gør sig stærkt gældende i gadebilledet. Desværre har man for en del år tilbage helt ændret den ældre vindues- og dørplacering mod gaden. (Døren sad tidligere i midten flankeret

Vidaagade, staldbygning fra 1788 H. Matthiessen

Østergade 13, baggavl (1668) H. Matthiessen

af en karnap og et vindue). Til gengæld står baggavlen næsten uændret med sit dybrøde munkestensmurværk og de kurvehanksbuede vinduesstik. Læg også mærke til de vandrette gesimsbånd (med savskifter) og den nydelige udformning af den glatte kam, der afsluttes af en række trekanter over hinanden, hvis skifter ligger vinkelret på tagskråningen (strømskifter).

Som de fleste ældre gavlhuse består også dette af to bygningsblokke lagt i hinandens forlængelse. Den forreste af disse, der fylder hele grundbredden — kun adskilt fra nabohusene ved trange regnvandslipper —, omfattede i hovedsagen dielen (eventuelt med en bod) samt stue og køkken (den daglige beboelse), mens den bageste del, der er noget smallere, så der bliver plads til en lille gård langs den ene langside, indeholdt salen («æ Pesel»).

Fra gammel tid gik alle grundene langs byens hovedstrøg (Vestergade, Storegade og Østergade) igennem til baggaderne Norden for Staldene, Østen for Staldene og Vesten for Staldene. Ud mod disse baggader var de dybe grunde bebygget med udhuse indeholdende stald, vognporte og magasinlofter. De enkelte udhuse kunne enten være langhuse eller gavlhuse, som det på side 75 gengivne fra 1788 (*Østen for Staldene*). Der kendes dog også eksempler på, at der ud mod baggaderne var opført lejeboder for småkårsfolk.

»Digegrevens Hus« (*Vestergade 9*) opførtes 1777 for kniplingshandleren, borgmester Carsten Richtsen. Den pragtfulde rokokoportal og de fine interiører fortæller om, at handlen med Tønderkniplinger ikke blot bragte mange

H. H. Engqvist
Vestergade 7, gårdinteriør (omkr. 1775)

H. Matthiessen
«Digegrevens Hus», Vestergade 9 (1777)

penge til byen, men samtidig medførte en vis forfinelse af den borgerlige boligkultur. Portalen og forsåvidt også bygningens blok med det store, smukt proportionerede mansardtag viser, at man temmelig godt fulgte med moden, mens kvisten med den volutsvungne gavl og de smedede bjælkeankre i det dybrøde murværk er traditionelle træk, der har deres rod i ældre tiders byggeskik. Det er iøvrigt typisk for Tønder, at disse traditionsbundne motiver holdes i hævd helt op til efter 1800. Richtsens hus er et eksempel på, hvordan man nu søgte at give gavlhusets gadeside et langhus' façadekarakter. Den strenge symmetri er også gennemført i planen, hvor en bred gang, der ikke har meget tilfælles med den tidligere diele, går helt gennem huset med udgang til haven. Til højre for denne forstue findes tre rum i dybden, af hvilke stuen ud mod gaden er forsynet med en stor karnap. Det tilsvarende rum til venstre er udstyret ganske som stuen; formentlig har det været anvendt som en art kontor. Bag dette findes en magelig trappe til etagen ovenover, der bl. a. indeholder en stor femfags sal mod gaden. Interiørrernes døre, paneler og lofter vidner om Tønderhåndværkernes store dygtighed og evne til at tilegne sig nye tiders formsprog. (Side 77).

Nabohuset *Vestergade 7* er nogenlunde jævnaldrende med Richtsens hus, som det også ligner en hel del hvad façadeopbygningen angår; blot er det et langhus med tagrygningen parallelt med gaden. Set fra haven virker det til gengæld helt middelalderligt i sit anlæg med de to sidebygninger, der

Uldgade 14 (omkr. 1800)

H. H. Engqvist

ligger bag hinanden med bagsiderne i skel og forsiderne vigende tilbage, så det ubebyggede areal bliver bredere, jo længere man kommer bagud på grunden. I denne sene udgave af den ældgamle anlægsform indeholdt forhuset stue og køkken på den ene side af den gennemgående forstue og en bod på den anden side; det forreste sidehus omfattede salen og det smalle bageste en havestue, medens de øverste stokværk anvendtes til magasiner.

Af smågaderne bærer *Uldgade* prisen som den mest maleriske — og vel også som den mest helstøbte, trods flere meget grimme nybygninger. Her ligger side om side lave en-etages gavlhuse med deres pudsige karnapper, der nysgerrigt skubber sig ud over det stenpikkede fortov, så beboerne rigtig kan følge med i, hvad der foregår i hele gadens lilleverden. (Side 69 og 79).

I *Spikergade*, der er en baggade til Storegade (spiker-speicher-pakhus), ligger tre små trefags langhuse (sikkert oprindelige lejeboder), der fra først af har været meget enkle og stilfærdige. Men beboerne har haft ambitioner, og i løbet af første halvdel af forrige århundrede er de små huse blevet forsynet med både karnapper og gadedøre af en flothed og størrelsesorden, som var de udført til hovedgadens store huse. (Side 81).

Især gadedørene er et kapitel for sig. Få danske byer kan opvise en tilsvarende række pragtportaler repræsenterende tre århundreder.

Ældst er apotekets sandstensportal (*Østergade 1*) fra tiden omkring 1665, — et godt tidligbarokt arbejde med snoede søjler, brudt fronton med liggende

Spikergade

H. H. Engqvist

småfigurer og et topstykke af bruskværksornamenter, der omrammer et ovalt felt. De to skjoldbærende løver hører næppe med i portalens oprindelige komposition, da de dækker søjlepostamenternes løvemasker; men de gør en storartet virkning på dette sted, og man vil nødigt undvære dem. (Side 83). Portalen i Drøhses hus Storegade 14 kan dateres til 1672. Også den har snoede søjler; men opbygningen er klarere og mere arkitektonisk præget. For begge portaler gælder at deres dørfloje og overlys er typiske rokokoarbejder; de oprindelige døre må således være blevet udskiftet i sidste halvdel af 1700-årene.

Portalen i Richtsens hus (1777) bygger videre på det barokke skema, blot er søjlerne afløst af flade pilastre og frontonen helt opløst i korte buede gesimsstykker, af hvilke det midterste bæres oppe af en vældig rokokokartouche. Mest i overensstemmelse med stilens væsen er overlyset, hvis forgyldte sprodsler har karakteren af lette bladranker, samtidig med at de er gjort med en håndværksmæssig finhed, som var det guldsmedearbejde. (Side 85).

Som en værdig repræsentant for Louis Seize-stilen kan nævnes portalen i det smukke palæagtige langhus Vestergade 14 (formentlig opført lige før 1800). Indfatningen, der har pilastre ligesom Richtsens portal, er her helt af træ. Meget yndefuldt og kniplingsagtigt fint virker overlysets sprodseværk og dørfyldningernes dekorative udsmykning, hvis nyklassiske motiver står hvidmalede på grå bund.

H. Matthiessen

»Digegrevens Hus« Vestergade 9 (1777)

H. Matthiessen

Store Apotek Østergade (omkr. 1665)

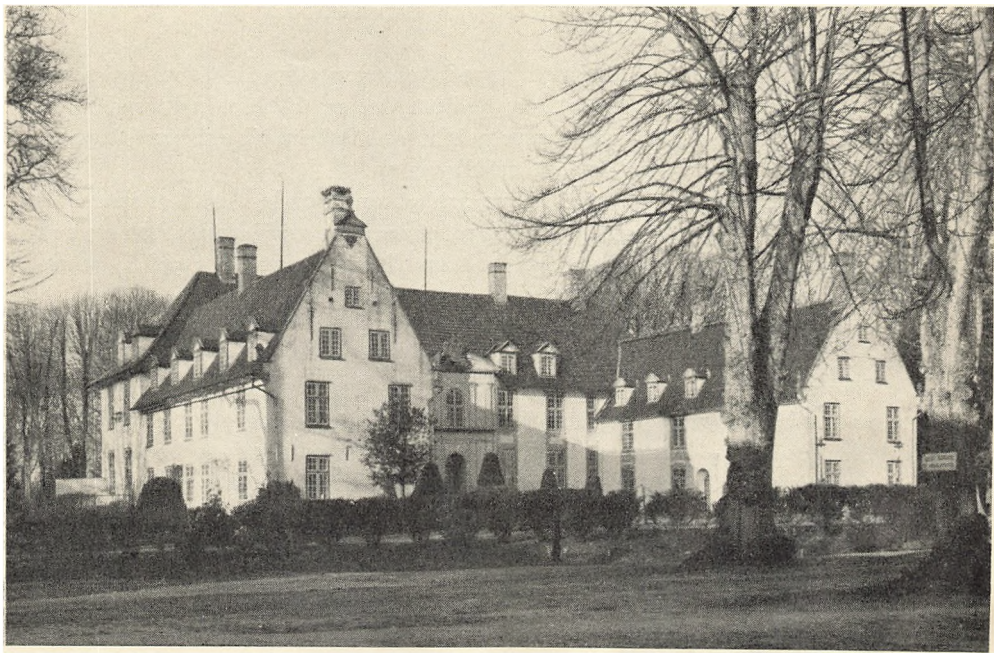
MØGELTØNDER

På et verdenskort, udgivet 1130 i Palermo af den arabiske geograf Idrisi, findes en by ved navn Tundira, der betegnes som »en ankerplads godt beskyttet mod alle vindene«. Efter alt at dømme drejer det sig om Møgeltønder, der således på dette tidspunkt må have været en betydelig havneplads. Som nævnt måtte havnen dog allerede godt 100 år senere forlægges mod øst til det sted, hvor Tønder (Lille Tønder) voksede op.

En biskoppelig gård — det senere Møgeltønderhus — nævnes i 1200-årene. Gennem hele middelalderen var det en stærk borg, hvoraf der endnu 1660 fandtes et stort stenhus og en vældig firkantet donjon. 1661 købte rigets feltherre Hans Schack Møgeltønderhus, som han i hovedsagen lod nedrive for at give plads til sit nye hus *Schackenborg*, der rejstes på det gamle voldsted i de følgende år.

Feltherrens trefløjede slot eksisterer den dag i dag, og det er stadig i den Schackske slægts eje. Selvfølgelig er der i årenes løb sket betydelige forandringer, både hvad angår indretningen og bygningernes ydre udsmykning. Oprindelig stod murene således i røde sten, og hovedfløjen havde stejle gavle med sandstensforsiringer svarende til sidefløjenes gavle, der ikke synes at have undergået væsentlige ændringer i de forløbne 300 år. Sit nuværende fine og yndefulde udseende med de hvidkalkede murflader og den lysegrå rokokostuk

Schackenborg (1664)

H. H. Engqvist

omkring gårdsidens døre og vinduer fik Schackenborg kort efter midten af 1700-årene.

Porthuset er jævngammelt med hovedbygningen, idet der dog skal være rester af et ældre hus i dets mure, ligesom det er tilfældet med sydfløjen. Herskabshestestalden, der modsvarer porthuset i forhold til anlæggets hovedakse, afløste 1785 den oprindelige staldbygning.

Slotsgades ensartede bebyggelse med arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde småhuse og gårde danner i samspillet med de store lindetræer og den gammeldags brolægning, der er ført helt op til husenes mure, et af de smukkeste og mest stemningsfulde gadebilleder i Danmark.

I modsætning til bondebyens krogede gadenet er den lange, lige Slotsgade et bevidst anlæg, der formentlig går tilbage til tiden omkring 1700. Det ser dog ikke ud til, at reguleringen har strakt sig længere end til selve gadeanlægget og dets beplantning, thi de ældste bevarede huse, der er opført i 1730-erne, adskiller sig ikke — hverken hvad plan eller ydre udformning angår — fra den traditionelle, frisisk påvirkede byggeskik, der er karakteristisk for hele Vestslesvig.

Bortset fra arealet lige nord for kirkegården ejedes jorden langs Slotsgade af herskabet på Schackenborg. De enkelte grunde blev givet i livsfæste til dem, der ville bygge i gaden, idet disse fik frihed for fæsteafgift i lige så mange år, som der var fag i de nyopførte huse.

Slotsgades nordside, huse fra 1730-erne

H. Matthiessen

Den ældste bebyggelse, der blev til i de første årtier af 1700, omfattede dog udelukkende småhuse på tre til fem fag. De lå alle langs den østlige trediedel af nordsiden og forsvandt ved en brand, der hærgede denne del af gaden i 1861.

Mellem 1730 og 1740 blev så at sige hele resten af denne side bebygget tillige med enkelte af sydsidens grunde. Af husene fra denne periode, der næsten alle var på seks fag, er bevaret i det mindste en halv snes. Som egnens traditionsbundne huse har de lave, dybrøde mure og store stråtage, der følger sig blødt efter bygningsblokkenes vinkler og fremspring. Gavlene har meget store halvvalme med en ganske lav muret overgavl. Karakteristisk er også de høje, grundmurede kviste over de kurvehanksbuede gangdøre, og karnapperne, der — som oftest med skrånende sider — springer frem i fortovet. En meget fin virkning gør de smårudede vinduer med deres tætte revleskodder, der — når skodderne er åbne — danner et hvidmalet, sammenhængende bånd tværs hen over hele facaden. Desværre forsvinder skodderne efterhånden de fleste steder, ligesom de hvidmalede plankeværker, der forhen dannede en nydelig forbindelse mellem de enkelte huse. Derimod har man overalt bevaret de gråkalkede sokler. Det fortælles, at man indførte gråkalkningen istedet for den ældre sorttjæring, fordi farvesammenstillingen sort, rød, hvid mindede den dansk-sindede befolkning om det tyske flag. (Side 87 og 89).

Mange af husene har i temmelig stor udstrækning bevaret den oprindelige indretning. Fra forstuegangen træder man ind i den lavloftede dagligstue,

Slotsgades nordside, hus fra 1731.

H. H. Engqvist

der ligger mod gaden med sin hyggelige karnap, hvorfra der er udsyn til alle sider. Ydervæggen er endnu enkelte steder beklædt med hollandske fliser — en foranstaltning, der ud over det rent dekorative, havde til hensigt at holde murens fugtighed ude. Op til stuens bagvæg ligger køkkenet med vinduer ud mod gården. Den åbne køkkenskorsten, der nu er forsvundet næsten overalt, var anbragt midt i huset, så dens bagvange kom til at danne kakkelovnsplads i stuen. Den øvrige del af væggen mellem stue og køkken optages som regel af en dør, et stueur og en lukket alkove. Mod gaden findes endnu en stue, der i gammel tid anvendtes som sal.

Omkring 1760—65 bebygges den østre ende af Slotsgades sydside med en række fine huse, hvis proportioner og hele arkitektoniske udformning nærmest er købstadspræget. Men nu er det også standspersoner, der bosætter sig i gaden; tidligere var det fortrinsvis håndværkere og småhandlende.

Det østligste hus med de små murede pilastre (der formentlig har skullet bære udskårne trækapitæler), opførtes således af en præsteenke omkr. 1758. Nabohuset mod vest, der er nogenlunde samtidigt, blev 1790 ombygget til kniplingsfabrik. Fra denne tid stammer den ualmindelig smukke Louis Seize-dør, der er udført af en stedlig snedker efter et tysk forlæg. Det tredje hus med den brede, svungne kvist skyldes en inspektør på Schackenborg (1761), og det fjerde kniplingskræmmeren Mathias Ebsen (1766). Det sidstnævnte er senere hen blevet stuehus til en gård, hvis avlsbygninger (fra 1836) danner et

Slotsgades sydside, G. W. Fabricius' hus (1765 og ca. 1820)

H. H. Engqvist

tæt sluttet, trelænget anlæg, der ganske domineres af ladens mægtige tag.

Det sidste i rækken er opført omkr. 1765 af en inspektør på Trøjborg. Fra 1785 til et stykke ind i dette århundrede har det været ejet af kniplingskræmmere. Den klassicistiske gangdør og gavlkvistens trægesims og antikke bort stammer fra begyndelsen af 1800-årene. (Fot. side 91).

1785 får godsforvalteren på Schackenborg, kommandør H. H. Holm til-ladelse til at sammenlægge tre af nordsidens mindre ejendomme. De to af husene ombygger han til en stor flot længe, hvis høje vinduer udstyres med morsomme trepasformede vinduestik, ligesom den brede tofags kvist dekorerer med vinkelknækkede murstensbånd. Vistnok allerede i Holms tid udbygges ejendommen til en gård, hvis avlsbygninger sammen med huset mod gaden omslutter en ganske lille gårdsplads helt i overensstemmelse med vestslesvigske traditioner. (Gården kaldes i dag Posselts gård).

Fire år senere (1789) ombygger en præsteenke nabohuset mod øst i samme stil som Holms gård. (Fot. side 93).

De nye huse, der opførtes i gadens østende efter branden i 1861, svarer temmelig nøje til den senklassicistiske småhusbebyggelse i Tønder. Selvom man ikke kan betegne disse huse som arkitektonisk værdifulde, er flere af dem dog ganske charmerende med deres forskelligt formede — ofte noget overdimensionerede — karnapper.

Slotsgades nordside, Mad. Weiles hus (1789)

H. Matthiessen

HØJER

Oprindelig var Højer en landsby. Ved midten af 1500-årene, da digebygningen afskar Tønder fra havet, blev den udskibningssted for den tidligere søkøbstad, idet Vidåen stadig anvendtes som transportvej inden for digerne.

Denne blanding af by og landsby præger Højer den dag i dag. På bymæssig vis har den således torv og gader med en delvis sammenhængende bebyggelse, der imidlertid for en stor del udgøres af gårde og småsteder, hvorfra der helt op i dette århundrede blev drevet landbrug. F. eks. finder man den enlængede gårdtype, der er så almindelig i denne egn af landet, placeret som langhus i gaden, med bolig i den ene halvdel og stald i den anden.

Højer har også bevaret flere store firlængede gårde, hvis mægtige stråtage gør en stærk virkning i bybilledet. Ikke blot størrelsen men også den håndværksmæssige og arkitektoniske kvalitet i disse bygninger vidner om, at de må være opført af meget velhavende og kultiverede familier.

Billedet på modstående side gengiver en *købmandsgård* fra 1760 i byens nordre udkant. Det smukke brede hus med det høje tag, der på sin vis minder om sydvestslesvigs »Hauberger«, omfatter gårdens beboelse i den underste etage og magasiner på de mange lofter i den vældige tagrejsning. Stald- og ladelængen langs vejen fortæller os, at købmanden også har været landmand.

Højer. Købmandsgård, Nørrevej (1760)

H. H. Engqvist

MINDRE UDVALG AF LITTERATUREN OM DE SØNDERJYSKE BYER

- Christiansfeld. Frederik Christian Høy: Christiansfeld 1773—1923. Udgivet af Bibel- og Traktatselskabets Forlag, Christiansfeld.
Christiansfeld i Fortid og Nutid. Udgivet af Turistforeningen for Christiansfeld og omegn 1946.
- Haderslev. Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa. København 1925.
Aabenraa. Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa. København 1925.
Hilhelm Marstrand: Aabenraa. København 1933.
- Sønderborg. H. Wullenweber: Schloss und Stadt Sonderburg in »Unsere Heimat Nordschleswig«. Haderslev 1912.
J. Raben og O. Ræder: Fører gennem Sønderborg, Als og Sundeved. Udgivet af Turistforeningen for S. og Omegn. Sønderborg 1924.
- Tønder. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern. Tondern 1861.
Ludwig Andresen: Tondern um 1500. Kiel 1930.
Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg. Flensburg 1939.
H. Bernsen og H. Chr. Clausen: Tønder i Dag. Tønder 1943.
Claus Eskildsen: Tønder 1243—1943. Tønder 1943.
M. Mackeprang m. fl.: Tønder gennem Tiderne. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1943 ff.
- Møgeltønder. Opmaalinger i »Gamle Bygninger paa Landet«. Udgivet af Foreningen af 3. Dec. 1892. Hefte I, København 1911.
- Højer. Opmaalinger i »Gamle Bygninger paa Landet«. Udgivet af Foreningen af 3. Dec. 1892. Hefte II, København 1916.
- I øvrigt: R. Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I—III. Kiel 1887—89.
H. V. Clausen: En rejsehaandbog. 5. udg. 1922.
Daniel Bruun: Danmark, Land og Folk, 4. bind. København 1922.
Trap: Danmark, IX bind. København 1930.

